

Svensk fäbodkultur och utmarksbruk

KULTURARV

MÅNGFALD

FRAMTID

-
- A scenic mountain landscape with a dirt road, goats, and a small settlement. The scene is set in a valley with steep, green mountainsides. In the foreground, a dirt road winds through a grassy field. Several goats, including a prominent black and white one, are standing on the road. In the middle ground, a small settlement of colorful houses (red, green, and white) is visible. The background features more mountains, some with patches of snow, and a layer of mist or low clouds hanging in the valley.
- ❖ Nu äger vi ordet ”fäbod”
  - ❖ Missa inte fäbodriksdagen, anmäl dig nu
  - ❖ Ja vi elsker dette landet...
  - ❖ Hjälp oss att hjälpa dig – fyll i enkäten

Katharina med sina Telemarkskor. Foto: Hällpetters Maria Bergström.

”Ja, vi elsker dette landet ...”

Det är lätt att falla in i nationalsången när vi tar oss fram på vägarna genom det norska landskapet. Fyra dagar genom en vidunderligt vacker natur.

Vi startar i Valdres, ett område av dalar i Oppland fylke, vårt första mål är Strandmo Stølsysteri. Vi märker snart att ordet seter inte används i den här delen av landet, här pratar man om ”støl” som verkar betyda samma sak som ”fäbod”, så hädanefter pratar vi om støl. Nåväl, efter att ha åkt en mil på slingrig grusväg rätt upp på ett berg är vi framme. Här har Anna Karoline Ness och maken Erik Fodnes sedan 2014 byggt upp en modern anläggning med mjölkproduktion, ysteri och annan vidareförädling. Elledning är dragen upp till berget och dessutom har paret satsat på solceller. Stølsdriften startade 1993 av Eriks föräldrar som fortfarande är verksamma. Eriks mor har bland annat gått ystningskurs på Eldrimner och fört kunskapen vidare till den yngre generationen. Erik har också arbetat i ett och ett halvt år på ett ysteri i Frankrike. Det har gått bra för familjen, Anna Karoline pekar på ett diplom som hänger på väggen - Guld i Norskt Mästerskap i gårdsostar. – Grunnen til at vi trivst med støling og

mjølkeforedling, er at vi er med på å vidareføre ein rik kulturarv. Vårt ønske er å vidareutvikle denne tradisjonen med ein moderne vri.

Här går just nu 22 kor, 14 kvigor och 14 ungdjur. Mjölkbilen hämtar och Anna Karoline tillägger att kommunen håller med skolskjuts för barnen och att de till och med får upp sin post till stølen.

– Vi har det fint her oppe!

LIJSJORDETSTØLEN

Vi fortsätter en bit västerut, landskapet förändras snabbt och vi är på väg in i fjällvärlden. Den støl vi nu besöker ligger nästan tusen meter över havet, adressen är passande nog Panoramavegen 1641. Här träffar vi Lena Lisjordet och hennes dotter Marie, 11 år. Gården är ursprungligen byggd 1897 och Marie är den femte generationen på plats. Gården har moderniserats, Lena beskriver att de velat få det att fungera maskinellt men i kombination med det traditionella.

– Her har vi i generasjoner flytta till fjells sommerstid for att kyrne ska få beite fritt.

Nu går här 40 mjölkkor som årligen producerar 50 ton mjölk. Verksamheten påminner mycket om de fäbodars hemmavid som lyckats med turistsatsningar. Här finns kaniner, höns och getter till glädje för besökande barn. På caféet

serveras något som Lena kallar autentisk norsk ”fast food” och två dagar i veckan hålls ”åpent fjøs” där besökarna, max tio åt gången, kan se på när korna mjölkas. Lisjordetstølen är populär, Lena berättar om ett arrangemang i somras där besökskarantalet gick ”bananas” och det kom över 3 000 personer.

När säsongen är över får Lena tid till ett annat projekt – hon håller på att skriva en bok om ”huldefolket”, den norska motsvarigheten till våra vittror och småfolk och hur dessa vill se att fjällen behandlas med respekt.

LANDSKAPET

Under den fortsatta resan västerut blir det alltmer påtagligt hur våra grannar i väst verkligen tar varenda yta i anspråk. På fjällslutningarna finns små gårdar överallt, husen ser ut att klamra sig fast vid branterna. Överallt är det antingen betat eller slaget. Vi ser slagna vallar där det lutar så pass att det borde vara helt omöjligt att köra en maskin. Hur bär de sig åt? Senare under dagen är vi en del av lösningen på spåret när vi ser ett par traktorer stå parkerade. En av dem är av märke Aebi TT 80. De är låga, nästan som en vanlig fyrhjuling, och får därmed en betydlig lägre tyngdpunkt. En av våra norska ciceroner berättar att det är vanligt att man importerar dessa maskiner från Schweiz där man har en

liknande situation på alpslutningarna. Längs alla vägar går kor, getter och får fritt omkring. Och då inte bara på små grusvägar utan även vid asfalterade leder där farten är högre. Vid ett par tillfällen hade en flock getter lagt sig att idissla mitt på vägen. Bilar fick stanna, någon gick ur och motade bort djuren för att kunna passera. Vad som slår en är att säterbruket verkar vara en integrerad del av samhället, i alla fall i de trakter vi rörde oss i. Och en sak till – att Norges slogan *Hele landet må tas i bruk*, faktiskt ser ut att gälla. Märk väl att det norska ordet "må" betyder "måste".

UNDREDAL STØLSYSTERI

Undredal är en liten by i Aurland kommun i Vestlands län. Fjordlandskapet är ett populärt turistmål som står med på Unescos världsarvslista. Vi förstår varför. Vi är här för att besöka ett modernt ysteri, men råkar först hamna inne hos en dam i grannbyggnaden som just skall till att ysta. Här finns inget av de moderniteter som vi tidigare mött och hon ystar inte heller för att sälja till konsument. Kvinnan muttrar lite över myndigheterna som i så fall skulle kräva att hon slutar använda sina gamla träkärl, något som då skulle få hennes mor att vrida sig i graven. Maken kommer in med ett lass ved under armen, lägger ner bördan och lutar sig mot dörrposten för en paus. Kvinnan virar om den färdiga ostmassan och sänker ner dem i ett kärl. Det knastrar i spisen. Här kunde vi gott ha stannat en stund till men nu är det dags för nästa stopp - Undredals prisbelönta ysteri. Kontrasten är total, här är det skyddskläder som gäller och laboratoriekänslan infiner sig snabbt. Men så räknas också denna stol till en av Norges främsta, med kunder över hela Europa och många utmärkelser och medaljer på meritlistan. Utanför byggnaden ser dock tiden ut att ha stått stilla. Getterna som förser ysteriet med mjölk betar i hundratals upp efter fjällslutningarna som omger stölen, ibland går de så högt upp som 1 000 meter över havsytan. Getter är tidlösa.

SPARSTADSSTØLEN

Nästa dag har vi vänt österut igen och besöker Katharina Sparstad. Stölen ligger vackert vid ingången till bergskedjan Jotunheimen. Här är det i det närmaste kalfjäll och husen ligger i en sänka omgiven av höga berg. Katharina berättar mycket om tidigare generationer, om farmor och mormor och om hur hon för deras traditioner vidare. Produktionen

Bildtext. Foto: Förnamn Efternamn.

och tankesättet känns lite som på de flesta fåbodar i Sverige. Småskaligt och mest för eget bruk - kommer det någon och vill köpa så går väl det bra, men det är inte huvudmotivet med verksamheten. Katharina är också keramiker och har en bod med vackra skålar, koppar och annat till salu. Hon har även inrett en liten stuga för uthyrning, ett perfekt retreat för den som söker lugn, tystnad och mörker, kanske vår tids största bristvaror?

Runt husknuten går Telemarkskor med de klassiska plupporna på hornen. De handmjölkas. Det har blivit kyligt i luften och det kändes bra att gå in i stugan och bli bjudna på lapper med römme, sylt och en kopp kaffe.

SLETTEFJELL

Sista besöket på vår resa. Här möter vi Andris, Kari och budeian Gunhild. Andris, som skött stölen i hela sitt liv berättar hur det höll på att få ett hastigt slut. I juni 2013 råkade han ut för en bilolycka och blev liggandes på sjukhus hela sommaren. Han klarade sig men hans ena arm blev obrukbar. När hösten kom blev det tal om att lägga ner driften. Dottern Randi, som tidigare aldrig närt någon dröm om att driva en gård, tog på sig att sköta allt under vintern. Det blev ett helt år, berättar Andris, och nu är hon fast, det här är vad hon vill. Dottern Randi får vi dock inte träffa, hon är tillfälligt ledig då hon nyss fått barn. Istället har de Gunhild till hjälp. Här ystas ingen ost, de cirka 250 getterna ger mjölk som skickas iväg. Dessutom levererar de ett stort antal bockkillingar till slakt. Andris klagar över hämtningsavgiften på slaktdjur. Man måste skicka iväg många, annars är det inte lönt berättar han samtidigt som han visar oss det moderna mjölkkrummet. Vi måste strax ta adjö när Andris slår ut med handen över vidderna där getterna går.

– Dette er selve livet, skjønner du...?

Hällpetters Maria Bergström

Andris Ødegården. Foto: Håkan Tunón.

Anna Karoline Ness, Strandmo. Foto: Hällpetters Maria Bergström.

Lena Lisjordet med dottern Marie. Foto Håkan Tunón.

Lika men olika

Under en fyradagars studieresa i grannlandet har vi fått en fördjupad insyn i norskt säterbruk. Mycket är lika och annat är väldigt olikt vårt fåbodbruk. Men den största, och viktigaste, skillnaden finner vi i våra respektive länders jordbrukspolitik och syn på småbruk och fåbodkultur.

Resan var ett led i arbetet med att bli upptagna på Unescos lista över immateriella kulturarv. Eftersom vi gör ansökan tillsammans med föreningen Norsk Seterkultur sker ett kontinuerligt utbyte mellan våra organisationer. Nu var vi inbjudna av våra norska kollegor och på vår agenda står att bjuda tillbaka och anordna en rundresa bland våra fåbodlar. Vi som åkte från fåbodförbundet var Olle Berglund, Perjos Lars Halvarsson, Ingela Kåreskog samt undertecknad. Med oss hade vi också Håkan Tunón från Centrum för Biologisk mångfald, CBM. Vad är den tydligaste skillnaden mellan vår fåbodkultur och den norska säterkulturen? Under ditresan ställde jag frågan till mina medresenärer. Svaren var spontana men entydiga:

- Norska mejerier har hämtningsplikt
- Bidrag och regelverk
- Byggnadskulturen

De besök vi gjorde hos olika sätrar gav syn för sägen.

MEJERIERNAS ROLL

I Norge har mejerierna hämtningsplikt, de är alltså skyldiga att hämta upp mjölk på sätrarna. Till de sätrar vi besökte kom mjölkbilarna tre gånger i veckan. Ett system som gör att en säterbrukare kan få en viss ekonomi enbart genom att sälja mjölk. Den som vill och har råd kan bygga upp ett eget gårdsmejeri för vidare förädling av en del av mjölken.

Perjos Lars Halvarsson pekar på en annan skillnad i regelsystemet.

– Här i Sverige har mejeribilen en stoppavgift på 500 kronor bara för att de stannar till på gården. Säg att vi får 3,5 kronor per liter, då behöver vi lämna drygt 140 liter bara för att komma upp till stoppavgiften, först därefter börjar vi gå plus.

Svenska mejerier hämtar sällan mjölk på fåbodlar i Sverige då kombinationen

långa avstånd/små mängder mjölk anses olönsam för mejerierna. Under de senaste åren är det bara en fåbod, Prästbodarna i Rättviks kommun, som beviljats hämtning. Detta gör att fåbodbrukarna är hänvisade till att ta hand om all mjölk själv. En poäng med det är naturligtvis att kunskapen om hur man ystar ost, kärnar smör och kokar messmör hålls vid liv på ett annat sätt än om all mjölk skickas i väg. Den negativa aspekten är ekonomin. De produkter som tillverkas måste antingen lagras eller omsättas. Då lagringsmöjligheterna på en fåbod är begränsade gäller att sälja det man inte behöver för husbehov. Man säljer överskottet direkt till konsument. Men detta kan medföra ett visst krångel, berättar Lars.

– Jag gav upp detta med att sälja till konsument i samband med att jag fick lov att anmäla mig som livsmedelsproducent och betala en avgift. Skulle jag ha gjort det hade jag hamnat i ett register över producenter som regelbundet skall kontrolleras, med nya kostnader varje gång. Det skulle bli en dyr och omständlig apparat för den lilla produktion jag har. Därför producerar jag i stället bara för eget behov.

BIDRAG OCH REGELVERK

En säterbrukare i grannlandet får ett statligt bidrag på per säsong. Dessutom kan de få ytterligare ett bidrag från sin kommun/fylke. Livsmedelskontrollerna är avgiftsfria men de får betala för veterinärbesiktning. Här i Sverige är stödet som bekant 20 000 kronor för en fåbod i bruk samt ytterligare 5 000 för varje djurenhet. Själva grundtanken med stöd till fåbodlar/sättrar i de båda länderna ser också helt olika ut. Där det norska stödet är ett produktionsstöd för mjölkproducenter syftar det svenska stödet till att gynna biologisk mångfald.

Perjos Lars menar att det svenska stödet i viss mån slår orättvist.

– Det är viktigt för den biologiska mångfalden att vi har betande djur på skogen, det är bra, men det kanske borde finnas fler nivåer på stödet. Som det är nu så får man samma peng vare sig man producerar livsmedel eller inte. Men arbetsinsatsen är så mycket större för oss mjölkproducenter än för de som har köttdjur som går ute dygnet runt. Vi tar in djuren för mjölkning och har dem

inne på nätterna som skydd för rovdjur. Vi måste därför ha bättre ordnat med ladugård, ysteri och andra lokaliteter. De fåbodbrukare som producerar livsmedel har en viktig roll i att föra kulturtraditioner vidare och det borde därför finnas ett tillägg i stödet för de som gör det.

Genomgående för den svenska jordbrukspolitiken är att småbrukare ska betala lika mycket som de stora producenterna. Men åt andra hållet, när småbrukarna ska ha pengar från myndigheten gäller inte samma sak – små stöd betalas inte ut. Har man exempelvis under fyra hektar betes- eller åkermark hålls pengarna inne. Detta kommer ändras nästa år, förutsatt att man har nötkreatur. Får och getter räknas inte. – Tag bort gränserna och betala ut stöden, menar Lars. Kriststödet som beviljades på grund av kriget i Ukraina betalas inte ut om det är under 5 000 kronor. Samma sak med återbetalning av diesel- och elskatt, är man för liten får man inte något tillbaka.

BYGGNADER OCH KULTUR

Den sista punkten som togs upp gällande olikheter mellan svenska fåbodlar och norska sätrar är miljöer kring vallarna. I Norge kan man lätt konstatera att sätrarna är inriktade på produktion. Byggnaderna är praktiska och funktionella på ett helt annat sätt än det vi oftast ser hemmavid. Arbetslokalerna är välskötta, förmodligen därför att det finns pengar nog för att hålla dem i gott skick. Den "fåbodkänsla" som vi är vana att uppleva vid ett besök på en vall i Sverige uteblir. Här, åtminstone i den del av landet vi besökte, såg vi inget av gårdesgårdar och gamla små stugor, alltså det vi vanligtvis förknippar med ordet fåbodidyll.

– Det blir så tydligt att medan norsk säterkultur är inriktad på produktion så är vi inriktade på upplevelser, biologisk mångfald, turism och kulturvärden. Och jag är mycket stolt över vår gamla byggnadskultur, den har verkligen ett stort värde. I Norge får säterbrukaren betalt för det de gör, alltså producera livsmedel, och kan därför hålla efter sina sätrar, säger Lars och tillägger att i värsta fall riskerar normmännen att modernisera bort kulturvärden till förmån för produktion.

EFTERTANKAR

Vad vi landar i är att svenska myndigheter motverkar småbruk medan man i Norge gör tvärtom. Attityden och inställningen är en helt annan.

– Tittar man på stöden till fåbodbruk så är det uppenbart att stödet styr åt vilket håll det bär. Svenska myndigheter måste därför tänka igenom åt vilket håll de vill gå och anpassa stöden därefter. Här har stöden gjort att vi går mot stora centraliserade jordbruk. I Norge har man styrt mot småbruk, där är det tillåtet att vara liten.

Men vi inser också att det är enklare för Norge att fatta egna beslut då de har ett eget regelverk och inte behöver förhålla sig till EU. I Sverige får vi stöd för att hålla vällen öppen, men inte något stöd för produktion. Ändå är mjölkproduktion själva upprinnelsen till att det överhuvudtaget finns fåbodar i Sverige. Av försörjningsskäl flyttade man upp djuren på skogen, man flyttade också upp sig själv för att kunna ta hand om djuren och mjölken. Därav kom att man behövde hus att bo i och lokaler för ystning. Man behövde lador för hö, fähus och gärdesgårdar för att stänga ute djuren. Steg för steg byggde man upp det vi idag kallar fåbod. Men allt började med mjölk.

Hällpetters Maria Bergström

Panoramavegen Vestre Slide, Norge. Foto: Håkan Tunón

Perjos Lars Halvarsson, fåbodbrukare på Norra Risbergets fåbod i Malungs kommun. Foto: Håkan Tunón

Hege Hovd och Siv Eggen från Norsk Seterkultur. Foto: Håkan Tunón

JÄMFÖRELSE AV STÖD TILL FÄBODBRUKARE I SVERIGE RESPEKTIVE NORGE 2022–2023

	Företag med 5 kor			Företag med 15 kor		
	Sverige	Norge, ej mjölk	Norge mjölk	Sverige	Norge ej mjölk	Norge mjölk
Nötkreaturstöd/	~ 4 500	5 990	30 515	~ 13 500	17 970	67 455
Husdyrtillskudd						
Småbrukarstöd	----	----	12 450	----	----	37 350
Hotade husdjursraser/						
Bevaringsverdiga husdyrraser	7 250	18 550	18 550	21 750	55 650	55 650
Fåbodstöd/ Utmarksbeite	45 000	5 460	5 460	95 000	16 380	16 380
Driftstöd	----	----	234 550	----	----	234 550
Summa	56 750	30 000	301 525	130 250	90 000	411 385

Obs. Stöden är angivna i respektive lands valuta. I skrivande stund är en svensk krona lika med 0,92 norsk krona. I Norge tillkommer även avlöstertillskudd/avbytarstöd om 4 675 per ko. Stöd för växtodling har inte tagits med i tabellen.

Den som vill läsa mer om de norska stöden hittar info på www.lantbruksdirektoratet.no. Där finns mer detaljer än vad vi tar upp här och beloppen kan också variera beroende på region/fylke. Vi har i den här jämförelsen valt att titta på de områden som varit aktuella för vår studieresa.